

Hasan Kalešić je opozoril Rizaja, da mora biti pri sklicevanju na Tomića pozoren na čas nastanka njegovega dela in namene, ki jih je Tomić imel ob pisanju svojega teksta. Da pa ne gre ocenjevati in sprejemati Tomićevega dela samo s te strani, je H. Kalešija opozoril Dimitriji Bogdanović, ki opozarja, da kompleksna in dramatična zgodovina srbsko-avstrijskih, srbsko-madžarskih in končno srbsko-hrvaških odnosov temelji na dejstvu nove in množične naselitve Srbov severno od Save in Donave.

O mešanju etnične pripadnosti in o teritorialnih imenih v avstrijskih virih je ponovno spregovoril Gligor Stanojević. Poudari, da so Avstrijci ločevali pojma Arnauten in Albaneser. Dotakne se tudi na avstrijsko vojsko naslonjenega srbsko-albanskega upora proti Turkom 1689/90. Opozarja na svojo in že prej Veselinovičev ugotovitev, da izrazi Albanci, Arbanasi in Srbi pomenijo v etničnem smislu isto in zato odpade domneva o skupni vstaji Srbov in Albancev proti Turkom. Pri tem se sklicuje na dokument iz 1703. leta, ki potrjuje pisanje Barke, da so Klimenti izrabili vojno za krepitev svojih roparskih akcij. Stanojevičeva razprava je zanimiva tudi zato, ker se v njej prvič pojavi resen dvom o srečanju patriarha Arsenija III. Crnojevića z generalom Piccolominijem v Prizrenu 6. novembra 1689. Pred njim je enak dvom izrazil J. Tomić.

S težavnim reševanjem te problematike nas je Andrić soočil v dolgotrajni in izčrpni polemiki med R. Veselinovičem in G. Stanojevičem. Polemika se je začela z obsežno Veselinovičev kritiko Stanojevičeve knjige »Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1699«. Oba sta trmasto zagovarjala svoja stališča, pri tem pa sta večkrat kazala tudi osebno prizadetost. Vsak od njiju je skušal prikazati podobo Srbije v 17. in zlasti koncem 17. stoletja: pomen Srbske pravoslavne cerkve, razvoj in rast kmetijstva, blagovno-denarna razmerja v tem delu Osamanskega cesarstva, podoba mest in njihovo rast, ki je v tesni povezavi znanosti s prejšnjim razmerjem. Stanojević opozarja Veselinovića, da mora biti pri »Potopisu« Evlije Čelebije previden, saj v nekaterih rečeh pretirava. Veselinović se ni strinjal s Stanojevičem, da je bil Beograd zaostalo mesto, pri tem se je skliceval na Čelebijo, ki navaja, da ima 98.000 prebivalcev in 3.700 trgovinic. Stanojević ga opozarja na mnogo bolj umirjenega in kritičnega Hadži Kalfo. Tako se je polemika razširila tudi na vprašanje pomena, vloge in podobe Beograda v tistem času. Nato sta polemizirala o razširjenosti srbskega naroda v 17. stoletju, delno o podobi Makedonije, o uporu srbskega prebivalstva v Ogrski ter o Bunjevcih in njihovi narodni pripadnosti. Stanojević tudi opozarja, da zgodovine srbskega naroda v obravnavanem obdobju ne bomo nikoli razumeli, če ne bomo raziskali zgodovine kmečkega prebivalstva. V svojih polemikah sta se avtorja dotaknila tudi vprašanja privilegijev.

Andrić je zbornik zaključil s prispevkom Nikole Samardžića, ki obravnava pisanje tujcev o selitvi. Samardžić ugotavlja, da je z uporabo sočasnega tiska mogoče potrditi dosedanje rezultate tistih del, ki so dokazovala, da se je del srbskega prebivalstva s Kosova izselil v prvih mesecih 1690.

V srbskem zgodovinopisju se o Veliki selitvi očitno ni moglo pisati mirno, ampak bolj v razmerju do tistega, kar jo je izzvalo, do poteka, ki ga je imela, do tistega, kar je izzvala, in tistega, v kar se je v zavesti Srbov oblikovala. To je že od začetka, v znanstvenem zgodovinopisju pa od Ilariona Rucarca (devetdeseta leta 19. stoletja: to je tudi čas, ko so se o tem vprašanju začele razprave, emocionalne, politične in, kot smo videli, tudi zgodovinopisne, ki so šle v širino, globino in analizo). Toda problematika po vsem sodeč še vedno ni izpeljana. V člankih, razpravah ali odlomkih razprav, ki jih je izbral Ljubislav Andrić, se to lepo vidi.

Zvezdan Marković

John Ellis, *The Social History of the Machine Gun*. Pimlico, London, 1993. 186 strani.

Ni stroja zunaj družbe. Zgodovina, v kateri bi nastopal samo stroj izven širšega družbenega okolja, ni mogoča, ne le zato, ker zgodovino kot znanost določa predvsem človek, temveč predvsem zato, ker človek in stroj skupaj, kot eno *neizogibno* ustvarjata enotnost – tehniko. Poleg stroja moramo nujno upoštevati tako izumitelja, ki ga je ustvaril, kot uporabnika, ki mu je vdihnil življenje. Preko njiju pa je stroj neločljivo vpet v najširšo družbo, kateri moramo prišteti tudi gospodarstvo, kulturo, politiko, da, lahko bi celo rekli Zgodovino. Tehnika namreč lahko nastane in živi le v njej.

Družba pa seveda ni negibna celota, ampak je v nenehnem spreminjanju. Čeprav družbene spremembe potekajo v različnih časovnih intervalih, zdaj hitreje, zdaj počasneje, se vendar nikoli ne ustavijo. In če kdaj družba le daje videz negibnosti, je to vedno le videz, ki ga bodo na prvi pogled skriti manjši dogodki slej ko prej napravili za iluzijo. Eden izmed dejavnikov, ki povzročajo spremembe v strukturi družbe, je tudi tehnika. Včasih je njen vpliv resda večji, drugič manjši ali celo nepomemben, vendar je vedno prisoten.

Tako imamo torej dvojno vplivanje. Z ene strani pritiska najširša družba na tehnične spremembe, z druge strani pa pritiska tehnika na spremembe v družbi. Kateri pritisk je pomembnejši, ne moremo reči, hkrati pa to tudi ni pomembno, saj gre vedno za dvojno vplivanje, pri čemer eden ne bi mogel obstajati brez drugega. Zgodovine tehnike torej ne moremo razumeti zunaj družbene zgodovine, zunaj njenega širšega okvira. Zgodovinar, ki si tako za cilj svoje raziskave vzame tehniko, bo moral v svojo raziskavo nujno vključiti tudi družbo. In kolikor bolj bo njegova zgodovina tehnike tudi družbena zgodovina, tem bolj bo razumel tako tehniko kot tudi družbo.

Ena od tehnik, ki je nikakor ne moremo zanemariti, je tudi vojaška tehnika. Človeka spremlja verjetno že od njegovega začetka, odmisli pa se lahko le v utopičnih romanih. Vojaška tehnika je in bo ostala sestavni del družbe. Zato družba neprestano pritiska na spremembe v vojaški tehniki, z druge strani pa vojaška tehnika pritiska na spremembe v družbi.

Knjiga angleškega zgodovinarja Johna Ellisa govori o prav takšni medsebojni »borbi« družbe in orožja – strojnice, govori o družbeni zgodovini strojnice. Glavno pozornost posveča nasprotju med starim mišljenjem določenih družbenih skupin in novim tehnološkim razvojem. Drugače povedano, govori o neprilagodljivosti človeškega mišljenja novim danostim ter s tem potrjuje misel o mentaliteti kot tistem, kar se najmanj spreminja v zgodovinskem razvoju.

Prve uporabne strojnice je človek izumil in tudi že uporabil med ameriško državljansko vojno. Svojo smrtonosno učinkovitost je nato potrdila še na bojiščih Afrike, Azije, Amerike, Evrope. In vendar so med prvo svetovno vojno generali pošiljali nove in nove skupine dobesedno goloprsih vojakov proti smrtonosno učinkovitim nasprotnikovim strojničnim gnezdrom. Kako je lahko prišlo do takšnega podcenjevanja nove vojaške tehnike? John Ellis poišče odgovor na to vprašanje v družbeni skupini, ki je še zmeraj obvladovala vojsko v času, ko je industrializacija dramatično spremenila svet, sama pa je še vedno živela, kot da se ni nič spremenilo. To je bilo evropsko plemstvo, ki je našlo edino zatočišče pred novo realnostjo in z njo prihajajočimi novimi idejami v vojski, kjer je še vedno lahko uveljavljalo svoj stari način mišljenja.

Vojaška elita je tako mentalitetno še naprej živela v starem svetu pred industrializacijo. Zato ni videla, da dolgoletno šolani poklicni vojak stare šole ni več nezamenljiv. Industrializacija je s seboj prinesla tudi množično vojno, ki je lahko mobilizirala, opremila in pošiljala v boj množice relativno neizurjenih novih vojakov. To pa je porodilo potrebo po orožju, ki bi čim hitreje in ceneje pobilo čim več sovražnikov in s tem preprečilo številne nepotrebne žrtve na lastni strani.

Vendar pa te potrebe po novem orožju ni zaznala vojaška elita, katere velik delež je bil sestavljen iz plemstva. Industrializacija je resda prinašala s seboj tudi novo miselnost neomejenega vorovanja v koristnost strojev kot novega služabnika človečnosti, ki bo ustvaril dovolj bogastva za vse ljudi, vendar takšna miselnost ni imela skoraj nobenega vpliva na vojaško elito. To je bila miselnost ljudi, ki jih je ustvarila industrializacija in ki so ustvarjali industrializacijo. Ljudje, ki so ustvarili strojnico, so resda hoteli s tem zaslužiti tudi denar, hkrati pa so predvsem hoteli izumiti tako strašno učinkovito orožje, ki bi pri narodih zaradi strahu po uporabi za vedno odpravila potrebo po vojskovanju. Iluzija ali zgolj svetohlinstvo? Mogoče, vendar še dandanes obstaja podobno, precej prepričljivo mnenje o najstrašnejšem orožju, ki ga je človek kdajkoli ustvaril, mišljenje o nuklearnem orožju.¹

Ravno takšna miselnost in realnost, iz katere je izšla ter jo tudi soustvarjala, pa sta bili grožnji staremu evropskemu plemstvu, ki je z vsemi močmi branilo svoje poslednje tradicionalno področje vpliva – vojsko. Zato ni hotelo priznati, da bi novi časi lahko bistveno spremenili tudi samo vojskovanje. Puška, bajonet in zlasti konj naj bi bili še kar naprej odločilni element na bojišču. Oficir in kavalir naj bi z zadostnim pogumom in skladnim občutkom za čast situacijo na bojišču vedno lahko obrnil v prid individualnemu pogumu in časti nasproti brezosebneemu stroju. Vendar naj bo človek junak ali strahopetec, kaj lahko stori v jurišu proti strojnici? Edino orožje, ki so ga iznašli proti novemu, smrtonosno brezosebneemu orožju je bilo, da so to orožje preprosto ignorirali. Ko pa je med prvo svetovno vojno pokazalo svoj pravi obraz, je oficir in kavalir s svojim občutkom za pošteno igro pripisal individualumu, ki je stal za strojnico, ne pa strojnici sami, vse atribute elitnega vojaka in s tem reševal junaškega posameznika. In ko beremo vrstice na straneh 104–106, kjer John Ellis opisuje elemente igre, ki jih je zlasti britanski oficir pripisoval vojni, se zavemo, kako prav je imel Johan Huizinga, ko je tudi v vojni iskal igro.² Hkrati pa vidimo, da avtor ni posvetil največje pozornosti angleški armadi zgolj zato, ker je sam Anglež, ampak, ker je prav v tej armadi prihajalo najbolj do izraza nasprotje med deželo, ki je bila središče »novega« sveta in njeno armado kot najbolj tipično predstavnico gojenja »starih«, tradicionalnih vrednot in mišljenja.

Te miselnosti niso spremenili tudi velikanski uspehi, ki jih je novo orožje nizalo po bojiščih vsega sveta. Njegova smrtonosna učinkovitost je najbolj prišla do izraza med kolonialnimi pohodi po Afriki, ko so se maloštevilne evropske sile spopadale z nepreglednimi množicami slabo oboroženih vendar smrt prezirajočih domačinov. Ironično pa je, da se s tem ni utrdilo samo prepričanje o pomembnosti novega orožja za bodoče vojne, temveč predvsem prepričanje o večvrednosti belega človeka. Logično je torej postalo, da ima superiornejša rasa tudi superiornejše orožje in ne obratno. In iz takšnega mišljenja je prišel sklep o nezmožnosti primerjanja afriških vojn s »pravimi« vojnami, ki se bodo vojevale na evropskih bojiščih med »enakovrednimi« narodi. Vojaška elita torej ni videla razlogov za spremembo svojega mišljenja. Novo orožje je bilo resda tu, v omejenih količinah je bilo za vsak slučaj tudi sprejeto v redno oborožitev, na sam potek vojne pa naj to ne bi bistveno vplivalo.

Kontradikcija med realnostjo in imaginarnostjo se je tako morala razrešiti šele z veliko traumo v letih 1914–1918. Razrešitev pa ni bila enkratno dejanje, temveč krvavi proces, ki je potekal skoraj celotno vojno. Strjene vrste vojakov so tako še dolgo korakale proti smrti bruhajočim nasprotnikovim strojnicam, ki naj bi jih preginali z odločnim naskokom z bajoneti. Realnost pa je venomer premagovala imaginarnost, ter jo s tem spremenila v novo imaginarnost. Nov način mišljenja se tako zlasti lepo izražajo skozi pesmi pesnikov prve svetovne vojne, opevajočih grozoto in zmedo le te, ki se jo težko razume kot pomemben del zgodovinskega napredka. Življenje ni nič drugega kot nerazumljiv kaos. Človek kot osebnost v takšnem svetu ni vreden nič, saj ga lahko stroj venomer izniči.

Način, kako je strojnica vstopala v človeško zgodovino je torej izredno pomemben. Prispevala je velik prispevek k spremembi najširše človeške družbe, najsibodi kulture, družbene hierhije, politike in celo gospodarstva. Vendar pa je vedno potrebno upoštevati tudi vpliv, ki ga ima družba, da se neka nova

¹ Francis Fukuyama: *The End of the History and the Last Man*, Penguin Books, London/New York/Toronto/Auckland, 1992, str. 262.

² Johan Huizinga: *Homo ludens*, Naprijed, Zagreb, 1992, str. 84–97.

tehnika sploh pojavi. In to velja seveda tudi za strojnico, katero so vizionarski izumitelji že dolgo pred ameriško državljansko vojno hoteli iz papirjev spraviti v resničnost, uspelo pa jim ni nikoli. Ne samo, da niso imeli primerne tehnične baze za uresničitev svojih izumov, njihovih izumov tudi nihče ni potreboval. In šele, ko se je hkrati z industrializacijo porodila tudi potreba po novem orožju, je družba »dopustila« uresničiti stare želje. Nažalost pa je bila družba, ki je potrebovala to orožje, daleč od družbe, v kateri je hotela živeti večina potencialnih uporabnikov novega orožja – vojakov in zlasti oficirjev.

Ko pa se je pokazala učinkovitost strojnice, se je s tem porodila tudi potreba po orožju, ki bi ji bil kos. Pojavil se je tank, pri katerem se je stara zgodba spet ponovila. Najprej vizionarji, ki ne morejo svoj izum sprevesti v realnost. Čez čas stare načrte družbene zahteve obude v življenje, njegova pot do priznanja pa je spet neskončno dolga, ker se mu vojaška elita na vse pretege upira.

Hkrati s pojavom tanka se je zmanjšala tudi pomembnost strojnice kot stroja, ki se zoperstavlja človeku. Vendar pa je paradoksalno šele takrat postala tudi simbol novega časa, proslavljena z gangsterskimi boji nemirnih ameriških let po prvi svetovni vojni in ovekovočena v številnih filmih.

Ko je človek iznašel učinkovito protiorožje proti strojnici, se vojna po avtorjevem mnenju ni spet individualizirala, človek ni spet postal odločilen faktor na bojišču. Proces deindividualizacije vojne se nadaljuje do absurdnega konca. Če je najprej strojnica kazala individuumno nepomembnost v vojni, je sedaj to vlogo prevzel tank in mehanizirana vojna je z njim odšla korak dalje. Danes pa človeka v tanku vse bolj in bolj zamenjuje elektronika in v vsaki novi generaciji tanka naj bi bil človek manj pomemben. Svoj logičen konec naj bi proces deindividualizacije vojne doživel z nuklearnim orožjem, ko se ves svet lahko uniči že s pritiskom na gumb. Hkrati pa uničenje sveta celo ni več odvisno od človeka, saj lahko že kratek stik v elektronskem sistemu sproži rakete, da bodo odletele s svojim smrtonosnim tovorom totalnemu uničenju nasproti. Človek sploh ne bi bil več potreben.

Ali smo danes res priča konca nekega procesa popolne deindividualizacije vojne? Težko bi se s tem strinjal. Predvsem moramo vedeti, da se ta proces ni začel šele z industrializacijo, temveč že dolgo pred njo. Podobni občutki, ki so prevečali vojaško elito nasproti strojnici, so se oglašali tudi nasproti prvim puškam. »Ni bilo brez bolečin spoznanje, da je heroizem individuuma, ki je predstavljal glavni živec malih, toda odlično izurjenih italijanskih najemniških čet, utrpel precejšnjo škodo spričo novih tehničnih vojnih pripomočkov, ki so imeli velik učinek tudi na daljavo.«³ Kadar je zgodovina prinesla novo revolucionarno vojaško tehniko, ki je postavila pod vprašaj vso dotedanjo vojaško tehniko in z njo vrednote časti in slave, ki so se skupaj z njeno uporabo izoblikovale, se je pojavil upor proti novi tehniki kot orožju, ki ne spoštuje stare individualne vojščakovske časti in slave. Realnost pa je nato vedno izničila takšne ali podobne upore in novost je postala splošno sprejeta realnost, okoli katere se je začela spletati nova vojaška etika. Očitki o deindividualizaciji se torej pojavljajo vedno v določenem obdobju, ko nova vojaška tehnika grozi uničiti utečene predstave o individualni pomembnosti pogumnega in častnega vojaka in ko se proti temu dvigne družbena skupina, ki se je s tako etiko najbolj poosebila. V današnji inovativni družbi, ko se pot od zamisli do izvedbe in uporabe nekega izdelka vse bolj krajša, je proces vpeljave nove vojaške tehnike vse hitrejši, občutek o umiku človeka v ozadje pa vse močnejši.

Pisec se je tako sam ujel v pojav, ki ga opisuje v tej knjigi. Na nova orožja gleda kot na človekovo vse modernejšo novo tehniko, ki človeka vse bolj izpodriva in nadomešča, ter s tem ogroža njegovo individualnost. Torej pogled, ki v novi tehniki vidi prej grožnjo »staremu« človeku, kot pa sodelovanje med človekom in strojem na novi, lahko bi tudi rekli višji ravni. Pogled, ki v novem vidi predvsem grožnjo staremu, bo kmalu zabredel v kontradikcijo, ki jo je avtor tako dobro opisal, katera pa se bo lahko le tragično razrešila. Ne smemo pozabiti, da je brez človeka vsakršna tehnika brezvredna, še več, brez človeka tehnike sploh ni. Navsezadnje so celo strojnice simbolično izražale večno prisotnega individuuma, ko so nepregledne množice vojakov padale pod krogliami brezimnih strojničarjev, hkrati pa je njihovo orožje nosilo imena svojih izumiteljev – Gatling, Maxim, Browing, Lewis, Thompson.

³ Jacob Burckhardt: Renesancna kultura v Italiji, DZS, Ljubljana 1981, str. 77.

Andrej Pančur

Henrik Tuma, **Pisma. Osebnosti in dogodki (1893–1935)**. Zbral in uredil Branko Marušič s sodelovanjem Eve Holz, Borisa Gombača, Staneta Grande in Petre Svovljšak. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU; Trst: Devin, 1994. 623 strani.

V politični zgodovini konca 19. in prvih treh desetletij 20. stoletja je pojav in delovanje dr. Henrika Tuma prav markantno. S svojo veliko energijo, znanjem, dejavnostjo in političnim instinktom je nekaj desetletij zapolnjeval politično življenje na Primorskem in v širšem slovenskem področju, najprej kot organizator liberalnega tabora na Goriškem, kasneje zlasti kot socialni demokrat, ko je imel eno najpomembnejših vlog v politiki JSDS. Čeprav je pomembna njegova vloga v liberalnem taboru, je še pomembnejša v socialnodemokratskem in označiti ga smemo predvsem kot socialnega demokrata. Poleg tega je bil Tuma tudi domoznanski pisec, planinec, pravnik, pisec razprav in razmišljanj s področja spolnosti, literature, umetnosti, narodnega gospodarstva in še kaj. Ob publicističnem, političnem in pravniškem delu je Tuma gojil tudi sila razvejano korespondenco, ki je za današnji čas prav impozantna in res je sreča, da se je v veliki meri tudi ohranila. Dejstvo, da je to korespondenco poznal dr. Dušan Kermavner in jo je lahko tudi uporabljal pri pisanju svoje študije ob izdaji Tumovih spominov, je v slovenski historiografiji postavilo poseben problem, kajti povsem jasno je bilo, da je ta korespondenca eminentne važnosti za